

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.44>

ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН ТА УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ ФАХОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ФОРМІ ОЦІНКИ ВІДПОВІДНОСТІ

Крилова О. І.,
молодший науковий співробітник у сфері правознавства
Товариства з обмеженою відповідальністю
«Незалежні фахові експертизи»
ORCID: 0009-0009-3365-2404

Крилова О. І. Істотна зміна обставин та управління ризиками у договірних правовідносинах: роль незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності.

Істотна зміна обставин є підставою для зміни або розірвання договору та відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності договірних правовідносин. Вона набуває особливої актуальності в умовах динамічних соціально-економічних та інституційних трансформацій, що впливають на можливість належного та своєчасного виконання зобов'язань. Доведення істотної зміни обставин є складним і багаторівневим процесом, який передбачає оцінку непередбачуваності подій, порушення економічного балансу договору та встановлення причинно-наслідкових юридично значущих зв'язків між змінами зовнішніх умов і суттєвим ускладненням виконання зобов'язання. У статті обґрунтовано доцільність застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності як інструменту та методологічного підходу до доведення істотної зміни обставин. Запропоновано розглядати її як комплексну модель об'єктивного та верифікованого доказування, що інтегрує правничий та економічний підхід. Розкрито її функціональне призначення як інструменту забезпечення належності, допустимості та достовірності доказової інформації, а також засобу уніфікації підходів до оцінки фактичних обставин. Окрему увагу приділено систематизації правових, економічних та інституційних ризиків правозастосування, що виникають у процесі доведення істотної зміни обставин, а також їх впливу на передбачуваність судових рішень. Наголошується, що доведення істотної зміни обставин повинно здійснюватися з урахуванням сукупності умов її застосування та стандартів доказування, сформованих у судовій практиці. Зокрема щодо розподілу доказового тягаря між сторонами. Визначено, що формалізація підходів до оцінки доказів у цій категорії спорів сприяє зменшенню дискреції суду та підвищенню єдності правозастосування. Важливим є комплексний аналіз усіх фактичних і правових обставин справи для забезпечення об'єктивності та повноти доказування. Встановлено, що використання незалежної фахової експертизи сприяє підвищенню обґрунтованості доказування, забезпечує передбачуваність правозастосування та має превентивний потенціал у досудовому врегулюванні договірних спорів.

Ключові слова: істотна зміна обставин, договірні правовідносини, доведення істотної зміни обставин, ризики, методологічна модель, зміна договору, розірвання договору.

Krylova O.I. Material changes in circumstances and risk management in contractual relationships: the role of independent professional expertises in the form of conformity assessment.

A material change in circumstances constitutes grounds for amending or terminating a contract and plays a crucial role in ensuring the stability of contractual relationships. It becomes particularly relevant in the context of dynamic socio-economic and institutional transformations that affect the ability to properly and timely fulfill obligations. Proving a material change in circumstances is a complex and multi-layered process that involves assessing the unpredictability of events, the disruption of the economic balance of the contract, and establishing legally significant causal links between changes in external conditions and a substantial complication in the performance of the obligation. The article substantiates the advisability of applying independent professional expertises in the form of a conformity evaluation as a tool and methodological ap-

proach to proving a material change in circumstances. It is proposed to consider it as a comprehensive model of objective and verifiable proof that integrates legal and economic approaches. Its functional purpose is revealed as a tool for ensuring the relevance, admissibility, and reliability of evidentiary information, as well as a means of unifying approaches to the assessment of factual circumstances. Particular attention is paid to the systematization of legal, economic, and institutional risks of law enforcement arising in the process of proving a material change in circumstances, as well as their impact on the predictability of court decisions. It is emphasized that proving a material change in circumstances must be carried out taking into account the totality of conditions for its application and the standards of proof established in judicial practice. In particular, regarding the allocation of the burden of proof between the parties. It is determined that formalizing approaches to the evaluation of evidence in this category of disputes helps reduce judicial discretion and enhance the uniformity of law enforcement. A comprehensive analysis of all factual and legal circumstances of the case is essential to ensure the objectivity and completeness of the evidence. It has been established that the use of independent expert analysis enhances the soundness of the evidence, ensures the predictability of law enforcement, and has preventive potential in the pre-trial settlement of contractual disputes.

Key words: material change of circumstances, contractual relations, proof of material change of circumstances, risks, methodological framework, contract modification, contract termination.

Постановка проблеми. Доведення істотної зміни обставин у договірних правовідносинах залишається складним завданням через відсутність чітких критеріїв оцінки та неоднозначність законодавчих норм. Суди вимушені застосовувати оціночні підходи, що підвищує ймовірність різних висновків у схожих спорах. Попри формування відносно усталеної судової практики щодо застосування положень про істотну зміну обставин, зберігається потреба у методологічних інструментах, здатних забезпечити об'єктивне встановлення факту такої зміни та її впливу на договірну рівновагу сторін. Незалежна фахова експертиза постає як спеціалізований механізм оцінки відповідності фактичних обставин критеріям законодавства. Системна та прозора експертна оцінка сприяє підвищенню стабільності виконання договорів і забезпеченню справедливого балансу інтересів сторін, водночас мінімізуючи ризики правозастосування.

Мета дослідження полягає у обґрунтування ролі незалежної фахової експертизи у доведенні істотної зміни обставин та її значення для управління ризиками у договірних правовідносинах.

Стан опрацювання проблематики. Інститут істотної зміни обставин слугував предметом розгляду в наукових працях таких українських вчених, як: О. Андреєва, Н. Армаш, О. Бобошко, М. Великанова, В. Гончаренко, Б. Карнаух, В. Кожевникова, А. Омельченко, Т. Родоман, Л. Романовська та інші. В дослідженнях привертається увага до проблематики правової невизначеності «істотної зміни обставин», складності її доказування, внаслідок чого виникають ризики та суттєві обмеження в реалізації прав сторін щодо зміни умов договору при настанні істотної зміни обставин. Однак, питання формування та закріплення методологічної моделі доведення істотної зміни обставин, в тому числі в призмі напрацьованої на сьогодні практики, потребує подальшого дослідження та потребує здійснення подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Інститут істотної зміни обставин, визначений ст. 652 ЦК України [1], у цивільному обороті демонструє складність інтеграції правових норм із фактичними умовами виконання договорів. Реалізація механізму зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин супроводжується високим рівнем ризиків, оскільки вона передбачає комплексну одночасну оцінку правових критеріїв, економічних параметрів виконання зобов'язань та інституційних умов функціонування цивільного обороту. Ризики застосування інституту істотної зміни обставин формують комплексну, взаємопов'язану систему правових, економічних та інституційних факторів, яка безпосередньо визначає можливість адаптації договірних зобов'язань та забезпечення їх справедливого балансу.

Одним із проявів зазначених ризиків є правові ризики, що зумовлені невизначеністю нормативно-го змісту дефініції «істотної зміни обставин». О. Андреєва слушно звертає увагу, що поняття «істотної зміни обставин у цілому та «ризик істотної зміни обставин» зокрема є одним із найменш досліджених у науці цивільного права [2, с. 44]. Це створює простір для різних підходів до її тлумачення та ускладнює формування сталої судової практики. Вищі судові інстанції послідовно наголошували, що ці положення слід читати в сукупності: для того, аби стаття підлягала застосуванню, мають бути наявними усі умови передбачені ст. 652 ЦК України в сукупності – і та, що передбачена в частині першій,

і ті, що передбачені в частині другій [3, с. 51]. Аналіз практики демонструє, що відмови у позовних вимогах щодо внесення змін або розірвання договорів на підставі положень ст. 652 ЦК України у переважній більшості випадків обумовлені відсутністю належного підтвердження істотності змін, на які посилається сторона (справи № 910/7583/22 [4], № 910/11841/22 [5]), або недоведенням одночасного існування всіх чотирьох умов, передбачених ч. 2 ст. 652 ЦК України (справи № 910/12474/22 [6], № 920/410/23 [7]).

Реалізація положень ст. 652 ЦК України в судовій практиці ускладняється необхідністю реконструювати гіпотетичну волю сторін на момент укладення договору та оцінювати, чи могли вони передбачити відповідні зміни. Така оцінка набуває суб'єктивного оціночного характеру, що підвищує ризик правової невизначеності. Відсутність єдиної методології визначення критеріїв істотності змін спричиняє непередбачуваність судових рішень, особливо у справах, пов'язаних зі складними економічними процесами або впливом зовнішніх кризових факторів.

Поряд з правовими значну роль відіграють економічні ризики. Сучасне договірне середовище характеризується високим рівнем макроекономічної нестабільності (валютні коливання, інфляційні процеси), дестабілізацією виробничої та логістичної інфраструктури (порушенням нормального функціонування підприємств та ринків) та непередбачуваними зовнішніми подіями (військові дії, форс-мажорні обставини чи зміни регуляторної політики). Ці фактори можуть істотно впливати на економічні параметри виконання договору, роблячи первісно погоджені умови надмірно обтяжливими для однієї зі сторін. У результаті виникає дисбаланс, що ставить під сумнів економічну доцільність подальшого виконання зобов'язань на первісних умовах.

Не менш важливими є інституційні ризики, пов'язані з особливостями функціонування правового середовища і рівнем правової культури учасників цивільного обороту. Нерідко сторони договору не враховують можливість настання істотної зміни обставин під час його укладення. На практиці застереження про істотну зміну обставин сторони не включають до змісту договору [8, с. 100]. Водночас обмежений доступ до експертних інструментів, зокрема відсутність належних механізмів оцінки відповідності фактичних змін критеріям істотності, підвищує ризик суб'єктивних оцінок і помилок при перегляді договорів.

У комплексі правові, економічні та інституційні ризики підкреслюють необхідність застосування ефективних інструментів, які дозволяють мінімізувати ризики, підвищувати передбачуваність правозастосування та забезпечувати стабільність договірних відносин. Водночас дослідження істотної зміни обставин на сучасному етапі державотворення передбачає вихід за межі традиційних цивілістичних конструкцій та інтеграцію підходів, які враховують реальні ризики функціонування економіки в умовах війни й глобальних санкційних обмежень [9, с. 176].

У цьому контексті одним із найбільш ефективних інструментів може виступати незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності. Застосування цього інструменту створює умови для переведення оціночних правових категорій у площину аргументованого доказування та забезпечити системний аналіз фактичних даних, що мають значення для встановлення істотної зміни обставин. Проведення експертного дослідження на досудовій стадії або під час переговорів сторін створює можливість об'єктивної перевірки впливу зовнішніх умов на виконання договору та дає змогу сторонам своєчасно оцінити правові наслідки відповідних змін.

Впровадження незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності як інструменту доведення істотної зміни обставин договору обумовлюється поєднанням цивільно-правових та економічних аспектів. Ці аспекти визначають її функціональну необхідність у механізмі правозастосування.

Цивільно-правові аспекти пов'язані насамперед із нормативною конструкцією ст. 652 ЦК України [1]. Для застосування цієї норми необхідно довести сукупність критеріїв: непередбачуваність змін, їх незалежність від волі сторони, істотне порушення майнового балансу між сторонами та відсутність покладення відповідного ризику на заінтересовану сторону. Водночас судова та наукова практика демонструє, що істотна зміна обставин у контексті сучасного державотворення не зводиться до механічного застосування чотирьох умов ст. 652 ЦК України. Йдеться про більш складну, концептуально наповнену модель [9, с. 176]. Тому встановлення цих обставин потребує спеціалізованого фахового аналізу, який забезпечує неупереджену та науково обґрунтовану оцінку фактичних даних.

Не менш важливим є процесуальний аспект, пов'язаний з принципом розподілу доказового тягаря у цивільному процесі. Відповідно до нього обов'язок доведення покладається на сторону, що заявляє

вимогу. У цьому контексті незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності може розглядатися як інструмент належного доказування, який сприяє об'єктивізації економічних показників і зменшенню суб'єктивної оцінки під час доведення. Використання результатів експертизи також допомагає зберегти баланс між фундаментальними принципами договірного права – *pacta sunt servanda ma rebus sic stantibus*. Це сприяє обґрунтованості втручання у стабільність договірних зобов'язань лише за наявності дійсної істотної зміни умов виконання договору.

Поряд з правовими аспектами, необхідність застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності обумовлюється економічною природою інституту істотної зміни обставин. Економічна диспропорція, зазвичай, має виражений фінансовий вимір і може проявлятися у різкому зростанні собівартості виконання договору, валютних коливаннях, інфляційних процесах, порушенні логістичних ланцюгів постачання або трансформації регуляторного середовища. У зв'язку з цим, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності дозволяє встановити масштаб економічного дисбалансу виконання зобов'язань, визначити причинно-наслідковий зв'язок між зовнішніми факторами та погіршенням економічних параметрів виконання договору, а також відмежувати звичайний підприємницький ризик від надзвичайних обставин.

Крім того, така експертиза виконує важливу функцію у сфері управління правовими та економічними ризиками. Застосування незалежної фахової експертизи сприяє формуванню об'єктивної доказової бази, що підвищує передбачуваність результатів судового розгляду, зменшує транзакційні витрати сторін та створює передумови для позасудового врегулювання спорів. Водночас формування практики використання незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності має також інституційне значення. Стандартизації критеріїв оцінки істотності змін обставин та інтеграція економічного аналізу у правозастосовну аргументацію підвищують якість судових рішень і прогнозованість правозастосування.

Таким чином, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності набуває комплексної правової природи. З одного боку, вона виступає засобом доказування у цивільному процесі, що сприяє об'єктивному встановленню критеріїв істотної зміни обставин. З іншого – є інструментом економічного аналізу та управління договірними ризиками. Така подвійна функція підвищує ефективність реалізації інституту істотної зміни обставин у договірних відносинах та сприяє забезпеченню справедливого балансу інтересів сторін.

Практичне використання результатів незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності під час досудового врегулювання спорів щодо істотної зміни обставин відкриває значні можливості підвищення ефективності такого врегулювання. Одночасно застосування експертизи супроводжується низкою правових, процесуальних та економічних ризиків.

До цивільно-правових і доказових ризиків належить, насамперед, обмежена доказова сила експертних висновків, отриманих поза межами судового процесу. Суд може оцінювати такі висновки критично або призначати судову експертизу відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства. Разом із тим, наукова література підкреслює, що поряд із судовою експертизою науково-правова експертиза є ефективним сучасним засобом встановлення доказів згідно процесуального законодавства України [10, с. 43]. Вона забезпечує науково обґрунтовану інтерпретацію фактичних обставин, формує системне бачення правової ситуації та підвищує рівень аргументованості позиції сторін. З огляду на наукову обґрунтованість і прикладну доцільність використання такого виду експертизи, ключовим завданням є не її нівелювання, а мінімізація пов'язаних із нею доказових ризиків. Досягти цього можна шляхом дотримання процесуальних стандартів підготовки висновку, належного обґрунтування застосованих методик, а також підтвердження незалежності та професійної компетентності експерта.

Окремим ризиком є сумнів у неупередженості експерта у випадках, коли експертиза ініційована однією стороною договору. Такий ризик може знижувати довіру до її результатів і ускладнювати переговорний процес. Його мінімізація можлива через прозору процедуру обрання експертної установи та використання принципів прозорості та повного опису вихідних даних.

Методологічні та економічні ризики зумовлені оціночним характером істотної зміни обставин. Відсутність чітких критеріїв істотності призводить до різного тлумачення результатів експертної оцінки. Зниження такого ризику пов'язується із застосуванням кількісних показників економічного дисбалансу, порівняльного аналізу умов та використанням економічних моделей оцінки збитковості. Додатковою проблемою є недостатня стандартизація методик оцінки впливу інфляції, валютних ко-

ливань, логістичних порушень або регуляторних змін. Це потребує формування галузевих стандартів експертної діяльності та процедур контролю якості досліджень.

Окрему групу становлять переговорні та стратегічні ризики, пов'язані з можливістю використання експертного висновку як інструменту переговорного тиску. Крім того, проведення експертизи потребує фінансових і часових витрат, що може бути економічно недоцільним у спорах незначної вартості. Зниженню цих ризиків сприяє договірне визначення процедур перегляду умов, застосування медіаційних механізмів та встановлення порядку розподілу витрат на експертну оцінку.

Інституційними ризиками залишаються відсутність нормативного визначення «незалежної фахової експертизи», єдиної судової практики щодо оцінки таких висновків та недостатня інтеграція економічного аналізу в правозастосування. Подолання зазначених ризиків пов'язується з розробленням рекомендаційних стандартів експертної діяльності, узагальненням судової практики та підвищенням професійної підготовки експертів та юристів в питаннях економічного аналізу договорів.

Таким чином, основні ризики практичного використання результатів незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності в досудовому врегулюванні характеризуються обмеженою доказовою силою, сумнів у неупередженості, відсутність стандартизації методик та можливість стратегічного зловживання. Мінімізація цих ризиків можлива шляхом інституціоналізації цієї експертної діяльності, нормативного закріплення процедур, підвищення прозорості та інтеграції експертної оцінки в договірні механізми перегляду умов. Отож, незалежна фахова експертиза може стати ефективним превентивним інструментом досудового врегулювання лише за умови поєднання правових гарантій, методологічної чіткості та економічної обґрунтованості її застосування.

Таким чином, теоретико-методологічна модель застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності у доведенні істотної зміни обставин трансформує її з факультативного доказового засобу у структурований інструмент превентивного правозастосування. Методологічна роль експертизи узагальнюється через нормативно-орієнтовану поетапну модель, яка включає ідентифікацію змінених обставин та їх непередбачуваності, оцінку неможливості їх усунення заінтересованою стороною, аналіз порушення балансу інтересів сторін та встановлення відсутності покладення ризику таких змін на відповідну сторону, а також оцінку наслідків і формування обґрунтованого експертного висновку. Такий підхід спрямований на забезпечення справедливості, економічної доцільності та стабільності цивільного обороту.

Висновки. З огляду на викладене, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності виступає як превентивний та доказовий механізм, що сприяє об'єктивному доведенню істотної зміни обставин і підтримує баланс інтересів сторін у договірних правовідносинах.

У цьому контексті вдосконалення цивільно-правових механізмів управління ризиками через інститут істотної зміни обставин, закріплений у статті 652 ЦК України [1], потребує формування науково обґрунтованих рекомендацій, що поєднують нормативний, договірний та інституційний рівні регулювання.

По-перше, необхідним є розроблення методичних підходів до визначення критеріїв «істотності» зміни обставин через оцінку економічного дисбалансу договору, порушення еквівалентності зустрічних надань та впливу змінених умов на досягнення його економічної мети.

По-друге, підвищенню передбачуваності договірних відносин сприятиме ширше застосування договірних механізмів управління ризиками, зокрема *hardship*-застережень, погоджених процедур проведення незалежної фахової експертизи та визначення порядку розподілу витрат і строків адаптації договору.

По-третє, доцільним є інституційне закріплення стандартів проведення незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності з типовими методиками дослідження, вимогами до структури експертного висновку та принципами прозорості й верифікованості вихідних даних.

По-четверте, підвищення ефективності застосування інституту істотної зміни обставин пов'язане з інтеграцією цивільно-правових інструментів та економічного аналізу договору, зокрема використанням методів економічного моделювання, оцінки ризиків і прогнозування фінансових наслідків виконання зобов'язань.

По-п'яте, посилення превентивної функції правозастосування потребує розвитку досудових процедур врегулювання спорів, зокрема медіації та експертного консультування, що сприяє збереженню господарських зв'язків і зменшенню навантаження на судову систему.

Отже, вдосконалення механізмів управління ризиками через інститут істотної зміни обставин передбачає поєднання нормативної визначеності, договірної автономії сторін і професійної експертної оцінки у формі незалежної фахової експертизи. Такий підхід трансформує інститут істотної зміни обставин із виняткового способу захисту прав у інструмент адаптації договірних відносин до динамічних соціально-економічних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2023 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.03.2026).
2. Андреева О. Цивільно-правова характеристика ризику істотної зміни обставин за договором: поняття та практичне значення. *Юридична Україна*. 2014. № 3. С.44-50. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=urykr_2014_3_10 (дата звернення: 18.03.2026).
3. Карнаух Б. Світова фінансова криза, пандемія коронавірусу, війна та що іще (не) вважається істотною зміною обставин (стаття 652 ЦК України). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 46-68. DOI: [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)05](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)05) (дата звернення: 18.03.2026).
4. Рішення Господарського суду міста Києва від 29 листопада 2022 року. Справа № 910/7583/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107745445> (дата звернення: 18.03.2026).
5. Постанова Верховного суду від 21 вересня 2023 року. Справа № 910/11841/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113651192> (дата звернення: 18.03.2026).
6. Рішення Господарського суду міста Києва від 13 лютого 2023 року. Справа № 910/12474/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108955398> (дата звернення: 18.03.2026).
7. Постанова Північного апеляційного господарського суду. Справа № 920/410/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118589625> (дата звернення: 18.03.2026).
8. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. 2020/2. С. 100-107. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/8b2bcf16-2eea-46a1-927b-00c15fd7e586> (дата звернення: 18.03.2026).
9. Армаш Н. Істотна зміна виконання умов договору на сучасному етапі державотворення. *Державо і право*. Випуск 98. Частина 1. С. 174-185. DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-174 (дата звернення: 18.03.2026).
10. Омельченко А. Судові та науково-правові експертизи як засіб встановлення доказів згідно з процесуальним законодавством України. *Адвокат*. № 5(152). 2013. С. 41-43. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STR=Ж14884/2013/5 (дата звернення: 18.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Крилова О.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0